

КАТЕГОРІЯ «ЛЮДИНА» У ТВОРАХ ЕКОНОМІСТІВ - КЛАСИКІВ

*О. П. Скрипніченко, канд. екон. наук, доцент,
Конотопський інститут Сумського державного університету,
м. Конотоп*

У статті робиться спроба окреслити шлях розвитку категорії «людина» в економічних теоретичних побудовах вчених класичного напрямку.

Ключові слова: *робоча сила, праця, людина економічна, сутність людини, психологічні фактори.*

В статті делается попытка очертить путь развития категории «человек» в экономических теоретических построениях ученых классического направления.

Ключевые слова: *рабочая сила, труд, человек экономический, суть человека, психологические факторы.*

ВСТУП

Упродовж багатьох десятиліть і навіть століть людина з'являлася в полі аналізу та економічних моделей практичної чи теоретичної економіки тільки окремими своїми частинами. З часів меркантилізму це фахова оцінка - торговець, робітник, робоча сила, підприємець, підприємницька здатність, інтелектуальний капітал, людський капітал тощо. Превалювала точка зору, що людина діє в економіці як «людина економічна» - економічне життя - економічна діяльність - економічна поведінка. У другій половині ХХ ст. все більше значення набуває модель «людини соціальної». Сьогодні в розробках постіндустріалізму, постмодерну, інформаційної економіки, інтелектуальної економіки, економіки знань, інвестиційно-інноваційного, інновативно-інноваційного шляхів розвитку та інших дослідженнях вчені намагаються дослідити використання певних природних і набутих рис характеру людини - знань, інтелекту, креативності, творчості і психології людини. Досліджуються раціональність та нераціональність у прийнятті економічних рішень, робота ділянок мозку в процесі вироблення економічного рішення (нейроекономіка, нейромаркетинг). Тобто акцент робиться на інші природні, особливо психологічні риси людини у відтворювальному процесі.

З нашої точки зору будь-яка форма чи вид економічної діяльності передбачає присутність всієї людини – матеріальної (анатомія, фізіологія, біологія, психологія, почуття тощо) і духовної (психологія, духовні особливості, відчуття, емоції тощо) - на всіх рівнях економічного розвитку. Будь-які економічні теоретичні побудови, аналіз результатів економічної діяльності мають виконуватися з урахуванням усіх складових людини. Поки що такий підхід не витримується ні в одному економічному дослідженні, що викривляє сутність економічної активності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ З ПРОБЛЕМИ

Економічна наука досліджує лише окремі, визначальні аспекти сутності людини, які при аналізі творів в XIV -XIX ст. дістали назву "Homo economicus" - людина економічна, а в ХХ ст. - людина соціальна. З цією метою, користуючись насамперед методом абстракції та математики, наука майже не враховує різноманітності людської особистості, мотиви людської поведінки, психологічних характеристик особи тощо і бере до уваги передусім економічні потреби та інтереси в різних економічних системах, закони, які керують цими процесами.

Наукові економічні дослідження до ХХ ст. не виділяли в окрему площину роль людини у економічному зростанні. Для доказів та як аргументи деякі автори економічного класицизму більшою чи меншою мірою аналізували поведінку людей певного фаху, але аналіз ролі людини в їх роботах мав другорядне значення. У класичній літературі сформувалася категорія «людина економічна».

Виявлення в наукових пошуках вчених-економістів періоду меркантилізму і класичної політекономії місця і ролі людини ще не зустрічалося в сучасних публікаціях. У той самий час такий матеріал має важливе значення. Він розширить базу фактичних даних для подальших досліджень і створення цільної структури матеріального і духовного людського потенціалу, що впливає на економічний розвиток.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті полягає у кристалізації розуміння ролі людини в економічній активності шляхом аналізу позицій провідних теоретиків економічної думки щодо значення людського фактора у працях учених класиків.

РЕЗУЛЬТАТИ

Класик економічної теорії А. Сміт, мабуть, одним із перших літераторів-економістів вивчав людину в різних її проявах. Але в кожній конкретній праці його аналіз зосереджувався на певних окремих гранях людської особистості. Більшість дослідників наводять для ілюстрації і порівнюють дві праці А. Сміта – книгу «Теорія моральних почуттів», яка була опублікована у Лондоні у 1759 р. [1], і твір «Дослідження про природу і причини багатства народів», яка вийшла у Лондоні через 17 років у 1776 р. [2]. Англійський історик першої половини ХІХ ст., автор «Історії цивілізації Англії», Г. Бокль так характеризував розподіл уваги А. Сміта при аналізі людини: «Якщо в «Теорії моральних відчуттів» Сміт досліджує співчутливу сторону людської природи, то в «Багатстві народів» - своєкорисливу її сторону».

Аналітики праць А. Сміта пишуть, що «внутрішньо обидві праці залишалися сторонами одного й того самого предмета, що з різних боків вивчають природу людини». У даному випадку «вивчати з різних боків» і вивчати різні сторони людини не одне й те саме. Якщо різні сторони допускають вивчення всього предмета дослідження, то вивчення різних сторін означає вивчення частки цілого. Ознайомлення з працями А. Сміта підтверджують такі висновки і показують, що розгляд поведінки людини в «Дослідження про природу і причини багатства народів» має однобокий характер.

Етична, «співчутлива» сторона економічного вчення А. Сміта окреслена в «Теорії моральних почуттів» - філософській праці автора. Але в чисто економічній праці «Багатство народів» людина у А. Сміта виступає як користолюбна, раціональна, егоїстична натура, яка і не думає про суспільну користь. І це не суперечить загальноприйнятій думці, що людина завжди використовує свободу для досягнення власних своєкорисливих інтересів. Кожна людина хоче утвердити себе у суспільстві і продовжити свій рід. Англійські філософи сімнадцятого століття, зокрема Т. Гоббс (1588 -1679), виділяли існування егоїстичного інтересу, вважаючи його «наймогутнішою, найруйнівною людською пристрастю».¹ Вони робили висновок про необхідність авторитарної держави, яка повинна утримувати індивідуальний егоїзм у рамках.

¹ Висловлювання Т. Гобса запозичене з Истории экономической мысли. Курс лекций. - М.: Ассоциация авторов и издателей "ТАНДЕМ". Издательство ЭКМОС, 1998 г. - 248 с. Режим доступа: <http://ebk.net.ua/Book/IemAgapova/06.htm>

Але А. Сміт сприйняв інше трактування егоїстичного інтересу людини. Під впливом французьких ідей філософів-раціоналістів, зокрема К. А. Гельвеція (1715-1771), з яким він був особисто знайомий, вчений запропонував в економіці позитивну оцінку егоїстичної поведінки і необхідність свободи діяльності. Позитив базується не на «моральних почуттях» (Теорія моральних почуттів), а на своєкорисливому інтересі, який є благом. Проявляючи активність, власник-егоїст тим самим приносить користь всьому суспільству – створює робочі місця, організовує виробництво, рухає науково-технічний прогрес, платить податки тощо. За допомогою «невидимої руки» (Бога) цей інтерес спрямовується на вирішення суспільних проблем найкращим чином, максимально вигідним як окремим особам, так і всьому суспільству в цілому.

Таким чином, ні англійські філософи сімнадцятого століття, ні французькі філософи-раціоналісти, ні А. Сміт не враховували поведінку в економічному середовищі всієї людини.

Також як і меркантилісти, в тому числі і фізіократи, А. Сміт оцінював роль торгівлі в суспільстві, але досяг більш визнаних результатів у своїх міркуваннях щодо ролі людини. Його пошук був налаштований на виявлення джерел гендлярства. Розмірковував він про природу з точки зору сутності людини [2, с. 27]. Він писав, що схильність до міни, торгівлі, обміну одного предмета на інший є певною здатністю людської природи, що веде до поділу праці. Ця схильність загальна для всіх людей і не спостерігається у будь-якого виду тварин. Розмірковуючи, чому саме людині притаманна така риса, А. Сміт робить два припущення: 1) ця схильність є однією з основних властивостей людської природи, якій не може бути дане ніяке пояснення; 2) вона є необхідним наслідком міркувань і дару мовлення. Властивість людської природи до обміну можна вважати об'єктивним незмінним фактором сутності людини. Міркування і дар мовлення як джерело схильності до обміну можна віднести також до об'єктивного фактора сутності людини, який можна розвивати.

Висновок, який можна зробити, полягає в тому, що умовиведення А. Сміта знаходиться значно ближче до можливості штучного розвитку гендлярських здібностей шляхом впливу на міркування людини. В арсеналі впливу на людські можливості знаходиться і навчання.

Досліджуючи фактори впливу на підвищення продуктивності праці робітників, А. Сміт зупиняється на трьох найважливіших: збільшення вправності кожного окремого працівника, економії часу, що, як правило, витрачається при переході від одного виду праці до іншого, винаходу великої кількості машин що скорочують і полегшують працю і дозволяють одній людині виконувати працю декількох [2, с. 23]. Знову ми бачимо, що на перше місце вчений ставить людину, рівень її «вправності» – особливості людської суті, а потім «кількість машин».

Оцінюючи ємність ринків, А. Сміт аналізує роботу людей різних спеціальностей – носія, тесляра, цвяхаря, м'ясника, булочника, пивовара [2, с. 30]. На невеличких фермах господар має виконувати роботу пекаря, пивовара, м'ясника. Носій може знайти роботу (попит) тільки у великих містах. Цвяхар може забезпечити продукцією округ радіусом у 20 миль і тяжко знайти такого самого іншого фахівця на цій місцевості. Тесляр виконує різну роботу по дереву. Знову ж таки на першому місці людина, її можливості і відповідності зовнішнім умовам існування. У цьому місці А. Сміт аналізує особливості фаху людей, тобто форми роботи і не торкається питань сутності роботи – продуктивності, якості, творчості тощо.

Описуючи джерела виникнення і застосування грошей, А. Сміт концентрує нашу увагу на поведінці м'ясника [2, с. 33]. Якщо м'ясник

вже має і пиво, і хліб, то ні пекаря, ні пивовару нічого запропонувати м'яснику. Навіть якщо у м'ясника надлишок м'яса, обміну не відбудеться. І далі (на с. 39) А. Сміт пише, що м'ясник рідко тягне свого бика або барана до пекаря або пивовара для того, щоб обміняти їх на хліб або пиво, він вирушає з ними на ринок, де вимінює їх на гроші, а потім обмінює ці гроші на хліб і пиво. І знову дослідником в першу чергу аналізується людина, її дії і поведінка.

Розмірковуючи про сутнісні характеристики поведінки людини, коли їй що-небудь потрібно від іншої, С.Сміт вводить в аналіз егоїстичний аспект поведінки людини. З його точки зору будь-хто прибігає к егоїзму та раціоналізму людини, коли пропонує будь-яку угоду. Дай мені те, що мені потрібно, і ти отримаєш те, що тобі потрібно – такий зміст будь-якої пропозиції.

Аналіз подальших розділів тексту «Дослідження про природу і причини багатства народів» показує принципову методологічну основу міркувань вченого. Характерні людські економічні особливості поведінки категорії «людина» завжди виступають мірилом. Немає ні одного умовиведення, де не використовуються певні людські особливості економічної поведінки як ілюстрація думки чи як доведення своїх висновків.

Таким чином, в економічній роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» визнаний класик економічної науки вивчає тільки частку природних і набутих проявів характеру людини. У Адама Сміта немає роботи, де б в аналізі враховувалися всі або всі найважливіші прояви людської активності.

Розгляд явища чи доведення міркувань у творі А. Сміта дає нам можливість зробити суттєвий висновок. А. Сміт проводить аналіз у полі політичної економії на базі аналізу тільки частки - егоїстичного прояву людської сутності, її поведінки, дій, переваг, намірів, а також фахової поведінки фігурантів економічного зростання. А. Сміт зумів спрямувати наукову економічну думку майбутнього в русло «людини економічної».

Розвиток економічної теорії після А. Сміта ускладнювався шляхом все меншого врахування поведінки, психології, уподобань виробників і все більшого використання матеріалістичного світогляду для досліджень, застосування математичних методів, розроблення економічних моделей, абстрактних, узагальнювальних понять. Таким чином, часто практичний аналіз в економіці часто виконувався за результатами економічної діяльності без урахування причин поведінки виробника.

Ознайомлення із головною працею Д.Рікардо «Основи політичної економії і оподаткування» (1817), в якій сконцентровані основні постулати його економічної теорії, не виявили особливого погляду вченого на роль людини в економічному зростанні держави [3]. В основу дослідження Д. Рікардо серед інших базових положень заклали кількісний підхід до економічних закономірностей. Професійно займаючись математикою, він намагався знайти кількісне співвідношення між вартістю, заробітною платою, прибутком, рентою тощо. Він стояв на позиціях кількісної теорії грошей. Також вважав, що в економічній науці певною мірою можуть бути застосовані методи точних наук. Вважають, що в цьому була його сильна сторона. Таким засобом Д. Рікардо торував шлях до застосування математики в економічних дослідженнях. Але це обмежувало глибину аналізу, вело до поверхневих зовнішніх явищ. При такому підході роль людини, особливо її духовних особливостей, психології, почуттів в економічній активності випала з уваги Д. Рікардо. За непрямыми ознаками його роботи можна вивести деякі особливості ставлення до людини-виробника.

Визнання об'єктивних економічних законів, тобто законів, що не залежать від волі людини як однієї з основ «методології дослідження»,

дає можливість припустити, що Д. Рікардо не враховував впливу індивідуальності на економічні процеси. Правда в роботі зустрічаються окремі висловлювання, в яких автор звертає увагу на окремі особливості робочої особи. Так, з точки зору Д. Рікардо оцінка праці різної якості значною мірою залежить від порівняної майстерності робітника і напруженості праці, що він виконує. В іншому місці до категорії «капітал» він включає «частину багатства, яка застосовується у виробництві і складається із харчів, одяжі...», що свідчить про необхідність цих складових для підтримки фізичного стану робочої сили. При аналізі заробітної плати в роботі зазначається існування «природної праці» і «ринкової ціни праці». Під природною працею розумілася можливість робітника утримувати за свою працю себе і свою сім'ю, оплачуючи харчування, предмети нагальної потреби і зручність, тобто тільки підтримка своєї працездатності. І зовсім нічого про навчання, кваліфікацію, здібності, творчість та інші фактори, які неодмінно застосовує робітник під час виконання будь-якої роботи у будь-якій галузі виробництва. За контекстом його роботи можна зробити висновок, що робітник, у розумінні Д. Рікардо, - частина засобів виробництва на зразок станка, приладу, конструкції, інструменту тощо.

Ж. Б. Сей, який вважається систематизатором вчення А. Сміта, здійснив свій внесок у загальні постулати класичної політекономії щодо визначення ролі людини у економічному зростанні. У своїх основних працях «Трактат політичної економії» (1803 р.) [4] і «Повний курс політичної економії» (1830 р.) він розвиває ідеї А. Сміта. Не зазнала змін і все більше закріплювалася як основна категорія політичної економії «людина економічна». «Капітали примножуються і нагромаджуються», - пише слідом за А. Смітом Ж. Б. Сей. А в іншому місці: «Найманий працівник має капітал – знання та досвід». Але дослідник не поєднав дві думки в одну – «людський капітал» і не пішов шляхом подальшої розробки людського фактора. Основну увагу він приділяє фаховій стороні учасників відтворювального процесу. «Щоб отримати продукт, необхідна спільна діяльність, - ученого, який вивчає рух і закони природи, людини, яка, користуючись знаннями вченого, створює корисні продукти (хлібороб, мануфактурист, торговець — це підприємець на свій страх і ризик), і третього, який діє за вказівкою двох перших, - працівника», - пише Ж. Б. Сей [4].

Але в системі поглядів французького вченого фігурують і відчуттєві сторони аналізу результатів економічної діяльності людини. Так, працю він не вважав вартісною основою матеріальних товарів. З його точки зору такою основою є корисність – «першооснова цінності» товару. Але як кількісно можна визначити корисність? Можна стверджувати, що корисність визначається як почуттям, так і відчуттям. Визначаючи більшу чи меншу користь товарів, людина включає логічне мислення на яке впливає психологія людини. Тобто враховується і психологія. В основі такого мислення превалює відчуття. Можна припустити, що саме так трактував корисність Ж. Б. Сей.

Матеріальним мірилом цінності товарів дослідник вважав ціну. Ж. Б. Сей писав: "Люди визнають за предметом певну цінність... лише щодо його застосування: що ні на що не годиться, тому не дають ніякої ціни". Така оцінка товарів непрямо свідчить про оцінку роботи виробників з відчуттєвого боку. Чим більше корисність, тим більше буде продано товару, тим багатше стане виробник, тим багатшою стане держава. Більш того, вчений визнавав будь яку корисну працю продуктивною. Корисну і продуктивну працю у Ж. Б. Сея виконують вчителі, лікарі, торговці тощо. Тобто, визначивши критерієм продуктивності корисність, французький дослідник наголошував на тому, що остання може втілюватись і в нематеріальній формі.

Відаючи дань корисності і ціні як основі цінності товарів, Ж. Б. Сей вважав основною фігурою економічного розвитку і зростання підприємців.

На думку Ж. Б. Сея, підприємець повинен мати матеріальний фундамент - бути заможною людиною, і певні духовні цінності – бути носієм технічного прогресу та людиною, відомою своїм розумом, розсудливістю, любов'ю до порядку, чесністю, здатністю до ризику. Оцінюючи моральні якості підприємця, Ж. Б. Сей розуміє, що підприємницька діяльність вимагає таких моральних якостей, які не часто поєднуються в одній особі. Серед рис конструкції підприємця, що забезпечують прибуток, основний наголос Ж. Б. Сей робив на заощадливість, "промислові здібності, талант, дух порядку та управління". І все ж таки головною рисою підприємця має бути талант управління.

Оцінюючи роль людини в економічному розвитку вчений враховував, що людські здібності і сили знаходяться в розвитку. Вони накопичуються шляхом «витрат на виховання». Розглядаючи професіоналізм та творчі здібності індивіда як чинники його продуктивної сили, яка сприяє збільшенню обсягів виробництва, вчений стверджував, що кошти, витрачені на виховання робітника, були витрачені продуктивно, оскільки створили людину, що становить нагромаджений капітал. Таким, чином, Ж. Б. Сей висловлює ідею професійних знань, які є складником нагромадженого досвіду, необхідного для ефективності виробництва або торгівлі. До них він включає і знання управління.² Якщо показником капіталу є його накопичення, то твердження Ж. Б. Сея про накопичення професіоналізму і творчості шляхом виховання людини можна вважати цеглиною в побудову категорії «людський капітал».

У працях ще одного представника класичної політекономії Дж. С. Мілля ми знаходимо поглиблення ідей попередників щодо визначення ролі людини у відтворювальному процесі [5]. Знову, як і у А. Сміта, психологічні і духовні цінності людини, економічна поведінка і економічне мислення досліджуються в різних працях - в одних працях аналізуються духовні цінності, а в інших - економічні. Так, проблеми психології досліджуються у Дж. С. Мілля в «Системі логіки» (1843 р.), а економічні проблеми – в «Основах політичної економіки» (1848 р.). Вважають, що остання містить у концентрованому вигляді найбільш суттєві політико-економічні ідеї того часу.

Ми відмічаємо, що ідеї вченого є актуальними і сьогодні. Фундаментальна праця «Основи політичної економіки» представляє захоплюючу, легку для читання економічну працю енциклопедичного гатунку.

Аналіз тексту економічної праці виявив відсутність завершення логічної думки вченого про роль людини в «экономических условиях нации». У вступі він пише: «Но поскольку в них (экономических условиях нации) проявляются моральные и психологические причины, зависящие от учреждений и социальных отношений, или же от основ человеческой природы, исследование этих условий принадлежит не естественным, а нравственным и социальным наукам и составляют предмет того, что называется политической экономией» [5, с. 21-22]. Але по тексту його роботи ми не знайшли досліджень моральних, психологічних причин і тим більше дослідження основ людської природи. Автор всебічно досліджує працю і її різноманітні види, способи, відділи, роди, але ніяк не людину в економічних умовах нації.

² Сей Ж. Б. Трактат по политической экономии. С. 34-35

У першій книзі другого і третього розділів аналізується праця, що поділяється на продуктивну і непродуктивну.³ Вчений вважає, що до продуктивної належить фізична і розумова праця. «Труд бывает физический и умственный, или же, выражая различие более понятно, мускульный или нервный: в это понятие необходимо включить не только одно усилие, но и всякого рода неприятные ощущения и телесные неудобства, связанные для человека с применением, в известном занятии, его умственной или мускульной силы, или той и другой вместе»⁴ [5, с. 23]. Уперше у класиків ми зустрічаємо застосування категорії «відчуття» при характеристиці праці робітника. «Итак, в физическом мире труд всегда употребляется для приведения предметов в движение; свойство материи и законы природы двигают остальное. Искусство и изобретательность человека главным образом направлены на изыскание движений, доступных его силам и годных для достижения желаемых результатов» [5, с. 26]. Автор підмічає майстерність і творчість робітника під час виконання фізичної праці. Людина вже не зовсім машина економічна. Але автор не розвиває думку про стан «изобретательности» людини, що використовує мускульну силу для приведення предметів у рух, тільки констатація факту.

Фізична праця, майстерність і винахідливість робітника роздвоюються на «труд, оканчивающийся производством предметов» і на «другой способ косвенного или отдаленного участия труда в производстве» [5, с. 29-30]. До останнього Дж.С.Мілль відносить працю, застосовану для виготовлення знарядь виробництва, використовуючи для прикладу працю пекаря, і «когда труд употреблен на производство средств существования» [5, с. 31]. Інші способи віддаленої участі праці у виробництві Дж. С. Мілль поділяє на п'ять відділів: виробництво матеріалів; виготовлення знарядь і інструментів; охорона підприємства; доставка продукту до споживачів; «труд, содействующий развитию производительных сил человека, физических или умственных» [5, с. 40]. Знову ми вперше у класиків зустрічаємо думку про важливість праці по розвитку розумових якостей людини для підвищення продуктивності праці. До продуктивної віддаленої праці він відносить працю вихователя «малолетнего населения..., которое возвращаются с прибылью из продуктов труда будущего поколения». Більш того, «техническое или промышленное воспитание общества, труд, потраченный на преподавание и изучение производительных искусств, на приобретение и сообщение ловкости в этих искусствах – тот труд на самом деле чаще всего предпринимается исключительно для получения, с помощью его, большего и более ценного продукта».

Таким чином, Дж. С. Мілль вважав продуктивною працю, спрямовану на охорону власності і на отримання кваліфікації, розвиток фізичних і духовних здібностей людей. Вона дозволяє збільшувати нагромадження. Ідея (не сучасна категорія) «людського капіталу» набуває розвитку. Можна розцінювати, що вчений вважав роботу по розвитку фізичних і духовних можливостей людини процесом нагромадження капіталу. Але подальший, поглиблений розвиток ця думка в «Основах політичної економії» не отримала.

Держава буде багатіти, якщо зможе розвивати, зберігати і підтримувати і зберігати фізичні та розумові якості людини праці якщо така праця вважається продуктивною. Результат роздумів вченого щодо

³ У першій книзі «Виробництво» вчений приділяє безпосередньо аналізу праці тридцять сторінок. У подальшому тексті він постійно повертається до категорії «праця», у зв'язку із аналізом інших аспектів політичної економії, виділяючи ті чи інші можливості людини у відтворювальному процесі.

⁴ У посиланнях збережено стиль тексту оригіналу.

дій суспільства стосовно такої людини ілюструє такий умовивід: «Так как труд, содействующий развитию производительных сил человека, физических или умственных, может считаться частью труда, посредством которого общество выполняет свои производительные операции, или же, другими словами, частью стоимости производства для общества, то следует также считать производительным и труд, употребленный на поддержание этих сил, на охранение их от разрушения или ослабления, вследствие болезни или какой-нибудь случайности». Не тільки навчання, але і медицина є продуктивною працею, тому що вона спрямована на підтримку фізичних і розумових сил, а також на охорону їх від «разрушения и ослабления».

Аналіз продуктивної праці Дж. С. Мілля доповнює аналізом непродуктивної праці,⁵ зазначаючи, що існує багато у вищому ступені корисної праці, метою якої не є виробництво. Він розглядає працю урядових чиновників, армії і флоту, докторів, юристів, вчителів, музикантів, танцюристів, акторів, прислуги та інших і, полемізуючи із Мак-Келоком і Се, вважає її такою, що «не следует клеймить, как говорят эти писатели, словом непроизводительный» [5, с. 43]. Методом застосування понять продуктивний і непродуктивний до цієї категорії працівників Дж.С.Мілля доводить, що продуктивною можна вважати працю, яка є корисною. Тому працю лікаря, юриста, вчителя він вважає продуктивною.

У автора виникає питання. Що є багатством і чи можна включати в нього не тільки матеріальні предмети, але й корисні? Вирішує він його шляхом розподілу корисності і відповідно працівників на три групи. По-перше, корисність, що втілена в матеріальні предмети. По-друге, корисність, що мають самі люди і використовують свою працю для надання людям якостей, що роблять їх корисними для себе та інших – праця всіх, хто бере участь у вихованні, праця урядів, праця «моралистов и духовенства», докторів, вся праця, витрачена людьми впродовж життя на вдосконалення знання, розумових і фізичних здібностей своїх і чужих. По-третє, корисність, втілена у самі послуги, у доставляння задоволення, в усуненні незручностей і страждань на більш менш тривалій термін – праця музикантів, акторів, декламаторів, праця армії і флоту, праця законодавців, судів, та інших «агентов правительства при исполнении ими обыкновенных обязанностей».

З поняттям багатства пов'язана можливість його накопичення. Тому «ловкость, энергия и настойчивость рабочих какой-нибудь страны считается ее богатством в той же мере, как и орудия и машины». Далі автор робить найсуттєвіший висновок щодо його розуміння ролі людини у відтворювальному процесі. «Согласно с этим определением мы будем считать производительным всякий труд, который создает долговременные полезности, воплощающиеся в самом человеке или во всех других одушевленных и неодушевленных предметах» [5, с. 46]. «Под непроизводительным трудом, наоборот, мы будем разуметь труд, не имеющий окончательным следствием создания богатства: как бы широко и усиленно он не применялся, он не только не сделает общество и вообще весь мир богаче материальными продуктами, но беднее на все то количество, какое было потреблено рабочими во время занятий ими».

У восьмому параграфі «Труд, ведущий к изобретениям и открытиям» другого розділу Дж. С. Мілля концентрує увагу читача на «труд изобретателей производственных процессов, обыкновенно причисляемый к умственному» та «труд ученого или отвлеченного мыслителя» [5, с. 41]. І ще раз ми відмічаємо, що класик економічної науки ясно розуміє сутність праці будь-якої людини. Він пише, що будь-яке людське зусилля

⁵ Глава III О непроизводительном труде

складається із розумової і фізичної часток. «Самый глупый носильщик из дня в день поднимающийся по лестнице выполняет работу отчасти умственную, потому что, вероятно, самую умную собаку или слона нельзя было бы выучить этому».

Таким чином, аналіз тексту «Основи політичної економії» наводить на думку про енциклопедичність знань Дж. С. Мілля не тільки стосовно позиції людини в економіці, але і взагалі по всіх визначальних питаннях теорії політичної економії.

Позиція вченого щодо людського фактора виробництва зводиться до аналізу праці, тобто результатів діяльності людини, але ніяк не діяльності самої людини, що безпосередньо впливають на результати. Психологічні, духовні фактори майже не з'являються на сторінках його роботи. Віддаючи належне фактору «людська робоча сила» – з неї автор починає свій аналіз політекономічних проблем – наголос в аналізі робиться на кількісній складовій цієї категорії. Якісний бік – інтелект, знання, розумові здібності, інтуїція, творчість, креативність, умови схильності до більш продуктивної праці, умови виконання роботи ірраціонально, психологічний стан та інші особливості людської сутності тільки іноді слабо проступають через логіку автора. Констатується велика роль «труда изобретателей, ученого или отвлеченного мыслителя», але як одного з видів праці.

Оцінюються фахові особливості діяльності людини, але не як сутнісні, притаманні від природи.

Позицію Дж. С. Мілля можна пояснити загальним рівнем вивчення людини, її поведінки, психології, духовності в економічній діяльності, і в економічному зростанні взагалі. Це свідчить про відношення до людини як важливого, але до другорядного чи принаймні рівнозначного із капіталом і землею фактора економічного прогресу.

Такий розвиток економічної думки можна розцінювати як такий, що не охоплює всі суттєвіші фактори еволюції людини і можна пояснити як результат усе більшого матеріалістичного погляду на події розвитку. Духовна частина людини, куди ми включаємо психологію, емоції, почуття і відчуття і сам дух, як рушійна сила активності біологічних процесів, усе менше враховувалася в економічних побудовах.

Фундаментальна праця К. Маркса «Капітал» є завершенням класичної політекономії, що вплинула на глобальний перебіг історичного процесу ХХ ст. [6].

Аналіз тексту «Капіталу» показав, що К. Маркс не відступає від традиційного відокремлювального підходу до вивчення людини і її сутності в економічних працях і поза їх межами. Дослідники творчості К. Маркса пишуть, що згідно із своєю першою освітою і способом мислення К. Маркс був філософом. Для нього головним питанням філософії було питання про відношення свідомості до матерії, мислення до буття, духу до природи. Вважається, що з цих позицій він підходить до політичної економії. В його основній політекономічній праці «Капітал» головний наголос робиться на соціальний аспект існування людини в економіці (наприклад питання людського відчуження). Основний наголос робиться на експлуатації одних класів інших. Основні терміни при аналізі – «праця», «робоча сила». Назви підрозділів роботи – «Ступінь експлуатації робочої сили» [6, с. 147], «Межі робочого дня» [6, с. 159], «Боротьба за нормальний робочий день» [6, с. 181] – говорять самі за себе.

Працюючи над теоретичними аспектами трудової теорії вартості, К. Маркс описав фахову діяльність капіталістів – торговців, фінансистів, підприємців, орендаторів, землевласників, і робочої сили – дрібного виробника, найманого працівника.

З його позицій суть людини полягає в єдності його праці, життя та спільноти. Людина не просто працює, а виробляє те, що потребує для свого життя. Людина є колесом у великій машині. З іншого боку, робоча сила стає товаром, який може купуватися та продаватися. Він пише: «Этот своеобразный товар, рабочая сила, подлежит теперь нашему ближайшему рассмотрению. Подобно всем другим товарам он обладает стоимостью. Чем определяется последняя? Стоимость рабочей силы, как и всякого другого товара, определяется рабочим временем, необходимым для производства, а, следовательно, и воспроизводства этого специфического предмета торговли [6, с. 122]. На дві сторінки раніше він дає визначення робочій силі як він її розуміє: «Под рабочей силой, или способностью к труду, мы понимаем совокупность физических и духовных способностей, которыми обладает организм, живая личность человека и которые пускаются им в ход всякий раз, когда он производит какие-либо потребительные стоимости». Констатуючи наявність «духовних способностей», К. Маркс розглядав людину як матеріальний інструмент виробничого процесу. В його міркуваннях не враховується духовна, розумова, творча, підприємницька діяльність, які у всіх випадках супроводжують механічну роботу «робочої сили» і збільшують чи зменшують кінцевий результат праці залежно від позитивної чи негативної направленості та кількості застосування зазначених складових людини. «Процесс труда есть лишь потребление купленного им (капиталистом) товара, рабочей силы, но он может потреблять ее лишь при том условии, если присоединит к ней средства производства. Процесс труда есть процесс между вещами, которые купил капиталист». Таким чином, в уявленні К. Маркса робоча сила в економіці є річчю нарівні із засобами виробництва. Інших роздумів вченого на цю тему в його роботі ми не знайшли [6, с.131].

Робочу силу – річ – потрібно підтримувати в належному стані, тому «живой индивидуум нуждается в известной сумме жизненных средств. Таким образом, рабочее время, необходимое для производства рабочей силы, сводится к рабочему времени, необходимому для производства этих жизненных средств, или стоимость рабочей силы есть стоимость жизненных средств, необходимых для поддержания жизни ее владельца».

К. Маркс підходить до визначення ролі людини у економічному процесі з точки зору соціолога. К. Маркс стверджує, що працівник відчужується від результатів своєї праці так, що він сам собі стає чужим, а також інші люди стають йому чужими. Але нам не вдалося знайти в «Капіталі», як впливає відчуження на сам процес праці. Якщо людина відчужується від результатів праці, то логічно припустити, що в процесі праці вона буде менш творчою, емоційною, бездумною тощо.

Розвиваючи і закріплюючи в процесі наукових напрацювань філософські матеріалістичні погляди на всесвіт, К. Маркс в основу людської суб'єктивності кладе матеріально-виробничу практичну діяльність. Практика включалась до філософського розуміння людини та суспільства, ставала основою побудови матеріалістичної теорії історичного процесу і людини як його суб'єкта. Матеріально-виробничу діяльність завжди здійснюється у суспільстві і через суспільство. В процесі трудової діяльності людина вступає у суспільні відносини з іншими людьми. З точки зору К. Маркса у суспільних відносинах людина формує свою суть, що є не природною, а соціальною. Що ж стосується свідомості, духовності, то вони є вторинними у визначенні людини.

Така позиція вченого не відображує реальність у її цілісності. Важко уявити «робочу силу» - найманого працівника або селянина, який виконував би роботу без витрат духовної, емоційної, розумової енергії.

Людина-машина, людина-автомат, людина-економічна – ці терміни багато в чому співзвучні. В усіх відсутня духовна складова як сила, що робить можливим той чи інший результат виробничої діяльності. Причому від цієї сили багато в чому залежить якість результату діяльності. Сутність людини як «ансамбль соціальних відносин» ні в якому разі не виключає даних від природи потенціалу енергії, творчості, розуму, інтелекту тощо, які тільки проголошуються, але ніяк не вводяться в аналіз у межах політичної економії. Ці категорії людської сутності повинні бути враховані в економічних теоріях, економічному плануванні, економічній діяльності, аналізі економічних результатів. Економічна думка того часу абстрагувалася від цієї частини людської активності.

ВИСНОВКИ

1. Природним в аналізі є абстрагування. І аналіз ролі людини у різних видах діяльності може на проміжному етапі абстрагуватися від сутнісних природних чи набутих рис людині, які найменше впливають на кінцевий результат діяльності в певній області досліджень. Але при виведенні загального висновку, при плануванні чи прогнозуванні мають бути враховані всі риси, притаманні категорії «людина», як матеріальні, так і психологічні (духовні). Така позиція не була провідною в економічній науці періоду класицизму.

2. Позиції представників класичної політекономії, які були проаналізовані при підготовці статті, щодо ролі людини в економічному зростанні дали можливість зробити висновок, що «робоча сила» виступала в дослідженнях вчених як абстрактна категорія, що виконує «працю». Ці дві категорії є провідними в аналізі класиків. Але вони є похідними від категорії «людина». Аналізувалася надбудова і майже не враховувався базис. Виділялися для аналізу професійні сторони діяльності різних груп «робочої сили». Майже зовсім не враховувалися психологічні аспекти, духовні складові «робочої сили» при виробництві і розподілі.

3. Зосередження аналізу на економічній стороні діяльності людини і абстрагування від інших поступово сформувало уявлення про «людину економічну». Термін означає, що людина у виробництві діє лише заради вигоди, максимізації прибутку, діє раціонально, діє егоїстично тільки у своїх інтересах. Така діяльність віталася, заохочувалася і підтримувалася майже в усіх теоретичних напрацюваннях вчених економічної науки минулого. Вважалось, що така поведінка суб'єктів вільного підприємництва приносить максимальну користь суспільству. В політичній економії класичної політекономії все більше утверджується розуміння людини як людини економічної, раціонально мислячої, егоїстичної.

4. Поступово від А. Сміта до К. Маркса вчені все більше звертали увагу і вивчали інші, крім економічних, аспекти поведінки загальної конструкції людини, але вони майже не знаходили відображення в економічних працях. Поодинокі намагання різних авторів залучити мораль, добропорядність, соціологію, бережливість, прихильність до розвитку фізичних та розумових здібностей, неекономічні риси характеру людини, які кардинально впливали на результати економічної діяльності, не мали визначальної ролі в аналізі економічних явищ суспільного розвитку людства.

5. Розвиток математичних наук та залучення математики для пояснення економічних процесів, співвідношень та економічної динаміки, економічне моделювання сприяло поглибленню розуміння ролі людини як людини економічної – частки всієї конструкції людини.

Тенденція віддалення від оцінки впливу всієї людини на будь-які економічні процеси набула закріплення у свідомості і творах класиків.

SUMMARY

«MAN» CATEGORY IN THE WORKS OF CLASSIC ECONOMISTS

O. Skrypnychenko,

Konotop Institute of Sumy State University, Konotop

An attempt to outline the way of “Man” category development in economic theoretical constructions of the classic school scientists is being done in the article.

Key words: labor force, labour, homo economicus, man entity, psychological factors.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Смит А. Теория нравственных чувств [Электронный ресурс] // Галерея экономистов. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=./in/smith/works/smith_w2.txt&img=works_small.gif&name=smith
2. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов [Электронный ресурс]. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Режим доступа: <http://www.socioline.ru/node/992>.
3. Давид Рикардо. Начала политической экономии и налогового обложения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://library.com.ua/books/ricardo/begin/index.shtml>
4. Жан-Батист Сэй. Трактат по политической экономии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e2000.kyiv.org> или <http://www.cashflow.by/load/1-1-0-107>
5. Милль Джон Стюарт. Основания политической экономии с некоторыми из их применений в общественной философии [Электронный ресурс] / Милль Джон Стюарт. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1896. – Режим доступа: <http://book.libtorrent.com/viewtopic.php?p=19787>
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии [Электронный ресурс]. Т. 1 – Режим доступа: <http://kapital-marks.ru/>

Надійшла до редакції 28 вересня 2012 р.